

ПРОБЛЕМА УТВОРЕННЯ ТМУТАРАКАНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА У СВІТЛІ РУСЬКО-ХОЗАРСЬКИХ СТОСУНКІВ X СТ.

Історія Тмутараканського князівства суперечлива і непевна через брак джерел [Пархоменко 1924, 4-5; 1939, 195-197; Козловский 1928, 58-72; Лунин 1935а, 154-190; 1935б, 57-58; 1965, 56-93; Мавродин 1940; 1980, 177-182; Насонов 1940, 79-99; Монгайт 1963, 54-61; Добродомов 1973, 130-133; Захаров 1988, 203-221; Котляр 2002, 3-9]. Особливо суперечливими є початки князівства і взагалі поява руського населення на Тамані та берегах Керченської протоки.

Слов'янські поселення VIII-X ст., схожі на поселення в землі сіверян, досліджені також у верхів'ях басейну Дону. По одному з перших досліджених тут городищ в с. Боршево Воронежської обл. ці пам'ятки названі боршевськими [Ефименко, Третьяков 1948; Москаленко 1958, 137-145; 1965; 1966, 114-144; Пряхин 1963, 115-122; Винников, Мойса 1977, 44-45; Винников, Мостыкова, 1979, 53-53; Винников 1980, 47-49]. Значна частина слов'янських поселень на Верхньому Доні була заснована на давніх скіфських городищах з використанням старої системи укріплень. Новозасновані городища були мисового типу, з напольної сторони вони захищалися системою валів та ровів. Житла представляли собою прямокутні напівземлянки з дерев'яним облицюванням стін і печами-кам'янками в куті (Седов 1982, 140). Племінна атрибуція боршевської культури спірна. Довгий час їй приписували вятицьке походження та пізнішу колонізацію басейну Оки [Голубовский 1881, 4-7; Барсов 1885, 77; Шахматов 1907, 720-723; Грушевський 1910, 5-9; Третьяков 1953, 240-241; Монгайт 1961, 121-128; Москаленко 1965, 152-158]. Але в рязанських житлах були глинобитні печі, крім того дерев'яні камери в курганах боршевської культури на століття молодші за аналогічні споруди у верхів'ях Оки [Седов 1982, 141-142]. Так само не підтверджується гіпотеза Д. Багалія про сіверське походження слов'ян Подоння [Багалей 1882, 13-15]. Виглядає, що роменська культура сіверян, вятицька культура на Оці та боршевська культура виникли майже одночасно і розвивалися синхронно [Седов 1982, 142]. Боршевські поселення були покинуті в кінці X ст. [Седов 1982, 142]. Переконливих пояснень причин цього явища немає.

В арабських джерелах (Ібн Хордадбех, Ібн ал-Факіх, ал-Куфі та ал-Белазурі), в контексті опису міжнародного торговельного шляху з Чорного моря через Керченську протоку та Азовське море, згадується "ріка слов'ян" на шляху до Каспійського моря. Саме тут арабський полководець Марван у 737 р. в ході війни з хозарами захопив в полон велику кількість слов'ян ("ас-сакаліба") [Сведения арабских... 2002, 442, 460]. Дослідники переконливо ототожнюють "ріку слов'ян" з Доном [Калинина 1986, 68-82; 1994, 211-224; Новосельцев 1990, 184-187; Коновалова 2000, 169-258]. Спроби прив'язати "ріку слов'ян" до Волги (на якій

відсутні слов'янські пам'ятки) [Артамонов 1962; Кляшторный 1964, 16-18] змушують їх авторів відступати від джерел і доводити, що, крім слов'ян, Мерван взяв в полон багато інших, в першу чергу буртасів тощо. Спроба "перетягнути" "ріку слов'ян" до Оки, особливо до її впадіння у Волгу [Путешествие... 1971, 108-110; Мишин 2002, 39], виглядає ще менш переконливо. Цілком очевидно, що з Азовського моря шлях проходив Доном, звідки через переволоку судна перетягалися у Волгу, якою спускалися в Каспій. Засвідчені археологами слов'янські поселення на Дону підтверджують інформацію арабських авторів.

Провівши глибокий аналіз джерел, пов'язаних з походом Мервана, А.Тортика уточнив його маршрут, переконливо прив'язавши ці події до Північного Кавказу [Тортика 2006, 264-301]. Але його спроба ототожнити "ріку слов'ян" з Кумою також не виглядає достатньо обгрунтованою. Слов'яни, які потрапили в полон до Мервана поза сумнівами були з Подоння, з ріки, через яку пролягав чорноморсько-каспійський шлях. На Північному Кавказі слов'ян у VIII ст. не було. При всіх випадковостях та умовностях цієї назви у арабських авторів, які погано собі уявляли географію описуваних теренів, все ж назва прив'язана до племінної, тому вирішальними тут можуть бути в першу чергу аргументи археологічні. Поза Доном, через який проходив цей шлях, слов'янських поселень в інших місцевостях немає.

Виникають питання, що змусило слов'ян у X ст. покинути Подоння, коли це трапилось і куди переселилися носії боршевської культури.

Подоння з часів князя Олега лежало на межі впливу Київської Русі та Хозарського каганату. Звільнивши південно-східні землі від впливу хозарів і об'єднавши землі вздовж шляху "з варяг в греки", Олег мусив зіткнутися з Хозарським каганатом, що контролював важливий міжнародний шлях зі сходу в Європу через Каспій та Нижню Волгу.

Спроби відновити біографію князя Олега не припиняються [Шлецер 1809, Т.1, 5-8; Т.2, 634, 641, 752-758; Лебединцев 1876, 29-34; Steenstrup, 120-128; Storm 1878, 92-99; Воег 1892, 109-112; Olrik 1894, 125-132; Кирличников 1897, 54-59; Халанский 1902, 281-299; Тиандер 1906, 235-245; Сергеевич 1910, 626-628, 631-632, 635; Грушевський 1913, 235, 383, 405-406, 409-411, 413, 418-421, 429-437, 478-479, 585, 587; Коковцев 1913, 115-128; Пархоменко 1914, 245-260; 1936-1937, 170-175; Иловайский 1914; Шахматов 1915, 391-395; Thomsen 1919; Истрин 1924, 386-387; Лященко 1925, 274-276; 1926, 3-23; Мещанинов 1929, 59-69; Рыдзевская 1932, 471-479; Обнорский 1936, 75-85; Бахрушин 1937, 172-173; Пресняков 1938, 69; Соловьев 1938, 402-417; Мавродин 1938, 244-249; Ostrogorsky 1939, 47-61; Лихачев 1947, 162-165; Греков 1949, 449-450; Свенціцкий 1949; Vasiliev 1955, 216-221; Мольнар 1955, 112-118; Переньи 1956, 9-24; Левченко 1956, 101-129; Павлучкова 1959, 145-155; Soloviev 1960, 123-129; Рыбаков 1963, 178-179; Bartha 1968; Кузьмин 1977, 330-337; Сахаров 1977; 1980, 80-89; Рыдзевская 1978, 176-179; Николаев 1981, 147-153; Брайчевський 1983; 1988, 77-83; Котляр 1986, 77-81; Перхавко 1992, 52-60; Виролайнен 1996, 66-70; Глазырина 1996, 187-189; Петрухин 1997, 65-69; 2000, 222-229; Войтович 2000, 113, 115-119, 368, 383, 387, 396; 2004, 190-202; 2006, 203-210; Пчелов 2001, 110-125].

У 909 р. 16 лодей (бл. 800 дружинників) прорвалися через хозарські землі в Каспійське море, дісталися о. Абесгуна в Табаристані і спалили розташований там

торговельний флот. У 910 р. ті ж руси зайняли Сарі. На думку А. Новосельцева і В. Пашуто, в такий спосіб Олег йшов на зближення з Візантією і ослаблював позиції халіфату [Новосельцев 1968, 99-101; 1997, 54-78]. На Кавказі в цей період йшла важка боротьба. Цар Смба́т I (892-914) з допомогою Візантії сподівався відродити сильну незалежну Вірменію. Ішхани, очолені Гагіком Арцруні, бачили вихід у вірній службі наміснику Ширвана і Вірменії Юсуфу ібн Абу-с-Садж, який хоча і платив данину в Багдад, фактично залишався незалежним володарем. Смба́т I потерпів поразку, був схоплений через зраду ішханів і страчений. Але навряд чи вірно шукати зв'язків між походами русів на Каспій та політикою Смба́та I, Візантії і Юсуфа. Так само мало шансів зв'язати експедиції русів з політикою Ісмаїла Саманіда (892-907), який, володіючи Мавераннахром і Хорасаном, домігся від халіфа передачі собі Табаристану і простягав руки до Ширвану.

Скоріше всього, це були просто спроби здобути торгову факторію на Каспії, яка би дозволила обминути і хозарське, і булгарське посередництво у східній торгівлі. Однак повне незнання ситуації прирікало всі ці спроби на невдачі.

912/13 р. за даними ал-Масуді руський флот на 500 лодях через Керченську протоку ввійшов в Азовське море. Це мав бути величезний ледунг в 15-20 тис. дружинників. Хозари дозволили русам пройти через Дон, звідки волоком лодьї були перетягнені у Волгу і військо спустилося по ній у Каспійське море. Каган саме воював з печенігами, крім того вожді русів обіцяли йому половину здобичі. Результатом походу був розгром мусульманської торгівлі на Каспії, хоча масштаби його дозволяють припускати, що мова йшла все-таки про завоювання одного з портів і перетворення його в руську факторію. Коли ескадра повертала назад, руси погодились віддати половину здобичі кагану. Але мусульманська гвардія кагана почала вимагати розправи. Каган скорився на вимогу гвардії, хоча і попередив вождів русів. Битва тривала три дні і закінчилась перемогою мусульман. Отже, всі спроби Олега закріпитись на Каспії, якщо такі були, результатів не дали.

У переписці кордовського міністра Хасдая ібн Шапрута з хозарським каганом Йосифом є розповідь про спробу візантійського імператора Романа Лакапіна (920-944) підбурити проти хозар "царя Русії" Хельгу. Цей князь зайняв Самкерц Хозарський (за М. Артамоновим це Тамань, можливо, скоріше - Керч-Корчев), за що хозарський архонт Боспору захопив три візантійські міста. Потерпівши поразку від хозар, Хельгу ніби-то розпочав війну з Візантією, його флот було спалено грецьким вогнем і він пішов морем у Персію чи Фракію [Коковцев 1913, 120; 1932; Голб, Прицак 1997, 117-149]. Деякі історики побачили у цьому листі ремінісценції з походу русів на Каспій у 945 р. (чому не 912/913?) і пропонували корінно змінити хронологію давньої історії [Цукерман 1996, 68-80]. Інші звертали увагу, що Кембріджський документ міг бути помилково пов'язаний з василевсом Романом Лакапіном [Новосельцев 1991]. Г. Вернадський пропонував бачити в Хельгу з хозарського документа старшого сина Ігоря та Ольги, чоловіка Предслави [Вернадский 1996, 41].

Популярною залишається версія про тмутараканського князя Хельгу [Мошин 1938; Скрынников 1995, 28], яка останнім часом була підкріплена аргументацією В. Петрухіна. Справедливо вважаючи, що немає жодних підстав для перегляду хронології правління Олега, російський дослідник вирішив, що так само немає жодних підстав для ототожнення Хельгу з хозарської переписки з Олегом Віщим.

Хельгу-Олег з хозарської переписки – це представник династії Рюриковичів, який був найбільш активним на хозарському напрямку. Такий князь міг правити у Чернігові. Частковий розгляд матеріалів розкопок знаменитої Чорної могили у Чернігові у 1996 р., зокрема заклепки від лодьї, як і сам обряд поховання у ній, вказують на скандинавські традиції: в центрі ритуального простору знаходився котел з м'ясом жертвовної тварини, над ним доспіхи – ритуал повторював обстановку Вальгалли – воїнського раю, куди потрапляли тільки герої. Чернігівський князь Хельгу-Олег міг у 941 р. здійснити самостійний похід на Тмутаракань, а звідти у 943/944 р. – на Бердаа [Петрухин 2000, 222-229]. В останньому поході брав участь і знаменитий полководець Ігоря та Святослава – Свенелд [Половой 1960, 343-353; Артамонов 1962, 380, 384; 1966, 30-35].

Подібною була давня гіпотеза В.Мавродіна нібито князь чи воєвода Причорноморської Русі порвав з Києвом або взагалі не був з ним пов'язаний, а новгородський літописець сплутав його з Олегом і переніс події до близької йому Ладози. Всі ці версії залишаються дискусійними. У переписці могла відбитися реакція на похід Олега у 911 р.: успіхи противника виставлялися його поразкою (при умові помилковості версії М.Брайчевського щодо Аскольдового літопису). Цікаво, що хозари вважали Олега союзником Візантії, що логічно впливало би з угоди 911 р. чи більш давньої угоди Аскольда 874 р., порушувати яку Олегу не було потреби. Важко сказати, наскільки в цьому документі відбито реальні події і до якого часу їх слід віднести. У той період Русь виступала союзником Візантії. У 912 р. Візантія почала війну з болгарським каганом Симеоном. У 915 р. на кордонах Русі з'явилися печеніги, і з ними було укладено мир, спрямований проти Симеона. Близько 921 р. Олег міг бути втягненим у війну з хозарами на боці Візантії. Після перших перемог могли прийти поразки. А у Києві опозиція могла привести до влади таємного християнина Ігоря, до того ж і легітимного спадкоємця Рюрика. У результаті Олег міг закінчити своє життя у Ладозі, забутий всіма, а у Києві волхви в угоду новому володарю могли скласти легенду з традиційним мотивом вірності долі, можливо і не позбавлену якихось реалій.

Цікаво, що у норвезькому епосі є сага про Орвара-Одда, якому чаклунка пророкувала смерть від коня. Фінал саги однаковий з фіналом легенди про смерть Олега. Оповідання саги заплутане, простіший варіант пропонують норвезькі народні легенди [Thormodi Torfari 1711, 266]. К.Тіандер з цього приводу висловив припущення, що первинною була легенда про смерть Олега в Ладозі: вона послужила матеріалом для літописця Нестора і для автора саги. Тільки скальду довелося мати справу з уже обробленим і достатньо заплутаним матеріалом, тоді як літописець мав під рукою легенду у чистому вигляді [Тіандер 1906, 235-245]. Зворотній вплив саги можна побачити у версіях про від'їзд Олега за море. Взагалі-то смерть від власного коня, з черепа якого виповзає гадюка, і понуре віщунство співзвучні з мотивом відплати, з мотивом (однаково страшним як для вікінгів так і для слов'ян, що поклонялися Перуну-Одину) смерті від власного меча [Рыдзевская 1978, 60-61]. Так Ігор і його двір могли відплатити Олегові за те, що він довго не допускав до управління державою законного спадкоємця Рюрика. А остаточно заплутала все редакція літопису, за якою герой, який об'єднав землі вздовж Дніпровського шляху, помер у zenіті слави після переможного походу 911 р.

Отже немає жодних підстав твердити, що спроби опанувати чорноморсько-каспійський шлях в часи Олега закінчилися успіхом. Слов'яни Подоння, очевидно, залишалися і далі данниками хозар.

Ігор Рюрикович намагався продовжувати зовнішню політику Олега. Згідно з відомостями Абу Алі Ахмада ібн Мухаммеда ібн Міскавейха у 943 р. (перський історик А. Кесраві датує похід 945 р., його версію прийняв А. Новосельцев, вважаючи, що похід на Бердаа твердо можна датувати серпнем-вереснем 945 р. - часом смерті еміра Тузуна [Новосельцев 1987, 55-77; 2000, 405-427]) руси здійснили похід на Бердаа. Військо вийшло з Чорного моря, пройшло Азовським морем, Доном, волоком перейшло на Волгу із своїми лодьями і по Каспію дійшло до гирла Кури, піднялось вверх Курою та здобуло тодішню столицю Албанії - Бердаа. Взявши місто, пришельці „зробили об'яву, заспокоювали жителів його і говорили їм так: нема між нами і вами протиріч у вірі. Єдине чого ми бажаємо - це влади. На нас лежить обов'язок добре відноситися до вас, а на вас - добре підкорятися нам" [The Eclipse 1921; Якубовский 1926, 64-68]. Схоже, що тут мало місце продовження спроб отримати на Каспії власну факторію з огляду на зростаючу роль східної торгівлі для Київської Русі [Калинина 2000, 106-119], а не спроба прорватися до Візантії через Кавказ [Новосельцев 1990; Пашуто 1968, 99-103] і не наслідок союзу з Візантією проти хозар [Насонов 1940, 86-87; Калинина 1976, 21-25] чи союзу з хозарами проти мусульман [Половой 1958, 38-147; 1960, 344-356; 1961, 90-105]. Малоімовірно бачити у цьому поході і не погоджений з Києвом виступ Тмутараканської Русі [Соловйов 1988, 144]. Спробу погодити всі версії здійснив А. Сахаров, але і він схиляється до спроби закріпитися на Каспії [Сахаров 1980, 205-208]. Окремо стоять думки М. Артамонова [Артамонов 1962, 376] та Б. Заходера [Заходер 1967, 157-162], які розглядали цей похід як акцію варягів, які після миру 944 р. просто шукали здобичі, не будучи задоволені платою, яку їм надав Ігор. Правда, перший з них також звернув увагу на спробу закріпитися на Каспії.

Похід закінчився невдало. Жителі Бердаа повстали, потерпіли поразку і були змушені платити контрибуцію. У подальшій боротьбі загинув вождь русів, вони були обложені в цитаделі, була спроба мусульманських жінок їх отруїти. Врешті після важких боїв з мусульманськими військами вони вночі прорвались до Кури, де стояли їх лоды, і вийшли в море. Албанський історик X ст. Мовсес Каланкатваці писав про жорстоку розправу русів над місцевими жителями. Про похід на Бердаа повідомляли і Перський Анонім "Худуд-ал-алам", Ібн Хаукаль, Ібн-ал-Асіра [Vitae et regna 1873; Худуд-ал-алам 1930; Hudud al-'Alam 1937; Opus geographicum auctore Ibn Haukal 1938-1939; Калинина 1976]. Підкріплює тезу про намір русів закріпитись на Каспії і натяк на алано-руський союз в пізній редакції єврейсько-хозарської переписки Іехуди Бен Барзіллая: "...вийшли різні народи: алани, слов'яни і лезги і дійшли до Азербайджану, взяли місто Бердаа...".

Спроби Ігоря Рюриковича теж не були успішними. Успіху добився лише Святослав Ігорович, організувавши добре підготований безпосередній удар по Хозарії.

Аналізуючи відомості Ібн Хаукаля, який у 968/69 р. в Джурджані зустрів очевидця походу Святослава [Vitae et regna 1873; Opus geographicum auctore Ibn Haukal 1938-1939], Ібн Міскавейха [The Eclipse 1921], Ібн ал-Асіра [Ibn al-Athiri 1876] і ал-

Муккаддасі [Descriptio imperii 1906] та співставляючи їх з повідомленнями літописів, можна спробувати реставрувати події перших походів Святослава. У 964 р. Святослав провів своє військо через землю вятичів, домовившись з ними про союз чи нейтралітет. Вятичі були данниками хозар, і Святослав, напевно, пообіцяв їм допомогти позбутись цієї залежності. Раптово з'явившись на Волзі, київський князь наніс удар по Великому Булгару і запалив місто, а потім вторгнувся у землю Буртасів (мордви). Угода з вятичами та превентивний удар по булгарах і буртасах позбавили можливості цих данників кагана взяти участь в обороні Хозарії. Удар по Булгару був досить сильним: після нього столиця Волзької Булгарії перейшла у місто Біляр. Заперечення Т.Калініної факту походу на Булгар важко вважати доведеним [Калініна 1975, 155-157; 1976, 90-92].

У наступному 965 році Святослав з'явився на кордонах Хозарії. Одночасно по Хозарії нанесли удар огузи. Каган звернувся по допомогу до Хорезму, але там поставили вимогу відмовитись від іудаїзму на користь ісламу. На це каган не наважався і йому довелось одному протистояти Святославу і огузам. У польовій битві хозарське військо було розгромлене. Святослав на лодях спустився по Волзі до Ітіля і здобув його. Населення дельти рятувалось на Тюленячих островах і далекому Мангішлаку. Опір вчинила тільки фортеця Саркел (Біла Вежа), яка була здобута і обсаджена руським гарнізоном. З того часу, мабуть, почалося переселення слов'ян, носіїв боршевської культури, з Подоння. Перша їх хвиля зайняла Білу Вежу.

Далі військо Святослава здобуло Семендер (Махачкалу), один із набагатших торговельних портів, залежних від хозар [Мошин 1933, 193-195; Якубовский 1946, 470-473; Бартольд 1963, 840-856]. Т.Калініна, виходячи з аналізу тексту Ібн Хаукаля, полемізує з В.Бартольдом та іншими сходознавцями, відносячи розорення Семендера та інших хозарських міст до 969 р. [Калініна 1976, 90-98]. На її думку, цей похід було здійснено силами варязько-руських дружин, які покинули візантійську службу, та печенігів, з якими князь Святослав заключив мир під Києвом. Слідом за В.Мінорянським [Минорский 1964, 16-34] можна сумніватися у можливості спільного походу русів з печенігами у 969 р. після облоги Києва. Взагалі можливість походу на Каспій сильного руського війська в кінці літа - на початку осені 969 р. в умовах невизначеності становища у Булгарії виглядає більш ніж фантастично.

Пізніше даниною були обложені яси (алани) і близькі до них касоги (черкеси), які займали територію між Чорним морем і Каспієм до Терека, включаючи Маничську впадину, і межували з Тмутараканню [Гадло 1971, 59-68]. На зворотньому шляху у 966 р. було обложено даниною і вятичів [Мошин 1933, 193-195; Артамонов 1962, 420-434]. На думку В.Т.Пашуто, яка виглядає досить обґрунтованою у світлі "каспійської" політики попередників, Святослав хотів не тільки розгромити Хазарію, але і "взяти в руські руки контроль над торговельними шляхами в Хорезм, Багдад-Константинополь по Волзі, Дону, на Керченській протоці, на Північному Кавказі, відкрити дорогу на Кавказ і міцною ногою встати в Криму" [Пашуто 1968, 90-94].

У 966 р. це, здавалось, було досягнуто. Для закріплення успіхів потрібно було заповнити слов'янськими переселенцями в першу чергу побережжя Керченської протоки та Тамань, де на межі X-XI ст. буде організоване Тмутараканське князівство. Але Святослав не зміг скористатися плодами цієї перемоги. Дозволивши втягнути

себе у балканську війну, він дав можливість швидко підняти Волзькій Болгарії і упустив можливість закріпитися на низу Волги. Рештки хозар, а потім і сам каган, прийняли мусульманство. В хозарських містах з'явилися хорезмійські гарнізони. Семендер й інші хозарські міста у Прикаспії були легко захоплені ширваншахом. Київ утримав за собою тільки Білу Вежу та побережжя Керченської протоки. Заходи Володимира Святославича та його сина Мстислава дозволили тільки на певний час зберегти за собою ці володіння. Надто мізерним був результат такого блискучого походу.

Рештки боршівського населення Подоння, переважна частина якого, очевидно, склала основу колоністів пізнішого Тмутараканського князівства, до кінця X ст. майже повністю залишили осади на Дону (відтоді доступні печенігам, торкам та іншим кочовим народам, які рухалися з Прикаспію) і переселилися на північ до Чернігово-Сіверської землі.

Тільки політика руських князів і, особливо, потужний удар по Хозарії Святослава Ігоревича могли змусити боршівське населення до міграції. Зруйнувавши Хозарію, Святослав відкрив шлях для огузів та інших кочовиків [Головко 2001, 112-122]. За таких умов для боршівських слов'ян переселення на береги Керченської протоки виглядало перспективним. А руські князі в цьому регіоні, перш за все у Криму, іншого слов'янського населення просто не мали [Піоро 2000]. Не тільки географічна, але й етнічна близькість носіїв боршівської культури до сіверян зумовила те, що Тмутараканське князівство тяжіло до Чернігівської землі.

Література

- Артамонов М.И. История хазар. – М., 1962
- Артамонов М.И. Воевода Свенельд // Культура Древней Руси. – М., 1966
- Багалея Д.И. История Северской земли. – Киев, 1882
- Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1885
- Бартольд В.В. Арабские известия о руссах // Бартольд В.В. Соч. – Т.2. – Ч.1. – М., 1963
- Бахрушин С.В. Некоторые вопросы истории Киевской Руси // Историк-марксист – 1937. – № 3
- Брайчевський М.Ю. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860-863) // Советский ежегодник международного права (1982). – М., 1983
- Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988
- Вернадский Г.В. Киевская Русь. – М., 1996
- Винников А.З. Раскопки курганов конца I тысячелетия н.э. на р. Воронеж // Археологические Открытия. 1979 г. – М., 1980
- Винников А.З., Мойса И.П. Раскопки славянских памятников на р. Воронеже // Археологические Открытия. 1976 г. – М., 1977
- Винников А.З., Мостыкова А.В. Раскопки Лысогорского могильника // Археологические Открытия. 1978 г. – М., 1979
- Виротайнен М.Н. Загадки княгини Ольги: Исторические предания об Олеге и Ольге в мифологическом контексте // Русское подвижничество. – М., 1996
- Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.) Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000
- Войтович Л.В. Князь Олег Віщий: легенди і загадки // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля. – Вип.2. – Луганськ, 2004
- Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006
- Гадло А.В. Восточный поход Святослава (К вопросу о начале Тмутараканского княжения) // Проблемы истории феодальной России. – Л., 1971
- Глазырина Г.В. Исландские викингские саги о Северной Руси. – М., 1996
- Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. – М.-Иерусалим, 1997
- Головко О.Б. Торки в історії причорноморських степів (IX – XII) // Etymon. До 80-річчя академіка О.Прицака (Східний світ. – 1999. – №7-8). – К., 2001
- Голубовский П.В. История Северской земли до половины XIV столетия. – К., 1881
- Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1949
- Грушевський М. До питання про розселення вятичів // Записки НТШ. – Т.98. – 1910
- Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1. – К., 1913
- Добродомов И.Г. Тмутаракань и Тамань // Русская речь. – 1973. – № 5
- Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Древнерусские поселения на Дону // Материалы исследования по археологии СССР. – Вып.8. – М., 1948
- Захаров В.А. Тмутаракань и "Слово о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве". Комплексные исследования / Отв. ред. А.Н.Робинсон. – М., 1988

- Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т.2. – М., 1967
- Иловайский Д.И. Вероятное происхождение св. кн. Ольги и новый источник о князе Олеге. – М., 1914
- Истрин В.М. Договоры русских с греками X в. // Известия Отделения русского языка и словесности. – Т.29. – Л., 1924
- Калинина Т.М. Волжская Булгария и Дунайская Болгария в трудах средневековых арабо-персидских географов // Проблемы социально-экономической и политической истории СССР. Тезисы докладов. – М., 1975
- Калинина Т.М. Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времени Святослава // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1975 г. – М., 1976
- Калинина Т.М. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX-X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П.Новосельцева / Отв. ред. Т.М.Калинина. – М., 2000
- Калинина Т.М. Древняя Русь и страны Востока в X в. (Средневековые арабо-персидские источники о Руси). АКД. – М., 1976
- Калинина Т.М. Торговые пути Восточной Европы IX в.: По данным Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха // История СССР. – 1986. – № 4
- Калинина Т.М. Арабские источники VIII-IX вв. о славянах // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. Материалы и исследования. – М., 1994
- Кирпичников А.И. К литературной истории русских летописных сказаний // Известия отделения русского языка и словесности. – 1897. – Т.2. – Кн.1
- Кляшторный С.Г. Древнейшее упоминание славян в Нижнем Поволжье // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1964
- Козловский И.П. Тмутаракань и Таматарха-Матарха-Тамань // Изв. Таврического об-ва истории, археологии и этнографии. – Т.2. – Симферополь, 1928
- Коковцев П.К. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X веке // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – № 11
- Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Л., 1932
- Коновалова И.Г. Восточные источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Ч.3 / Под ред. Е.А.Мельниковой. – М., 2000
- Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К., 1986
- Котляр М.Ф. Тмутараканське... князівство? // Київська Старовина. – 2002. – № 4
- Кузьмин А.Г. Начальные этапы древнерусского летописания. – М., 1977
- Лебединцев П.Г. Какая местность в древности называлась Олеговой могилой // Киевские университетские известия. – 1876. – № 12
- Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956
- Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М., Л., 1947
- Лунин Б.В. В поисках древнего Тмутараканя // На подъеме. – 1935. – N 3.
- Лунин Б.В. Следы древнего Тмутараканя // Наука и жизнь. – 1935. – N 3
- Лунин Б.В. Подонье – Приазовье в V-XV вв. // История Дона с древнейших времен до Великой Октябрьской революции. – Ростов на Дону, 1965

Лященко А. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Известия отделения русского языка и словесности. – Т.29. – 1925

Лященко А. Сага про Олафа Трюггвасона і літописні оповідання про Ольгу // Країна. – 1926. – Кн. 4

Мавродин В.В. Славяно-русское население Нижнего Дона и Северного Кавказа в XIV веках // Уч. зап. Ленинградского гос. пед. ин-та им. А.И.Герцена. ФИН. – Т.11. 1938

Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины с древнейших времен до второй половины XIV в. – Л., 1940

Мавродин В.В. Тмутаракань // Вопросы истории. – 1980. – N 11

Мещанинов И.И. Халдовы ворота // Язык и литература. – Л., 1929. – Т.3

Минорский В.Ф. Куда ездили древние русы? // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1964

Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. – М., 2002

Мольнар Э. Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. – Будапешт, 1955

Монгайт А.Л. Рязанская земля. – М., 1961

Монгайт А.Л. О границах Тмутараканского княжества // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М., 1963

Москаленко А.Н. Изучение славянских археологических памятников в бассейне верхнего и Среднего Дона // Славянский сборник. – Вып.1. – Воронеж, 1958

Москаленко А.Н. Городище Титчиха. Из истории древнерусских поселений на Дону. – Воронеж, 1965

Москаленко А.Н. О возникновении древнерусских поселений на Дону // Вопросы истории славян. – Вып. 2. – Воронеж, 1966

Мошин В. Русь и Хазария при Святославе // Seminarium Kondakovianum. – Т.6. – Прага, 1933

Мошин В.А. Хельгу хазарского документа // Slavia. – Roc.15. – 1938

Насонов А.Н. Тмутаракань в истории восточной Европы X века // Исторические записки. – Т.6. – 1940

Николаев В.Д. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о руси-дромитах и походе Олега на Константинополь в 907 г. // Византийский Временник. – Т.42. – 1981

Новосельцев А.П. Русь и государства Кавказа и Азии // Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968

Новосельцев А.П. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси // Введение христианства на Руси. – М., 1987

Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990

Новосельцев А.П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. – 1991. – N 2-3

Новосельцев А.П. Внешняя политика Древней Руси во времена Олега // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1997

- Новосельцев А.П. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси // Введение христианства на Руси // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П. Новосельцева / Отв. ред. Т.М. Калинина. – М., 2000
- Обнорский С.П. Язык договоров русских с греками // Язык и мышление. – Вып. 6-7. – М., Л., 1936
- Павлучкова М.П. Русско-венгерские отношения до начала XIII века // История СССР. – 1959. – N 6
- Пархоменко В.А. К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега // Известия отделения русского языка и словесности. – Т.19. – Кн.1. – 1914
- Пархоменко В.А. Вопрос о времени существования и месте нахождения Тмутаракани. Тез. докл. // Бюлетень конференции археологов СССР в Керчи. – 1924. – N 4
- Пархоменко В.А. Когда жил Вещий Олег? // Slavia. – 1936-1937. – R.14. – Sv.1/2
- Пархоменко В.А. К вопросу о Тмутаракани // Историк-марксист. – 1939. – Кн.1
- Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968
- Переньи Я. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // Studia slavica. – 1956. – Т.2
- Перхавко В.Б. Летописное предание о захвате князем Олегом Киева в 882 г. // Образование Древнерусского государства: спорные проблемы. – М., 1992
- Петрухин В.Я. Походы Руси на Царьград: К проблеме достоверности летописи // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1997
- Петрухин В.Я. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род // Древнейшие государства Восточной Европы. – 1998. – М., 2000
- Пиоро И.С. Крымская Готия : очерки этнической истории населения Крыма в позднеимперийский период и раннее средневековье. – К., 1990
- Половой И.Я. О дате второго похода на греков и похода русских на Бердаа // Византийский Временник. – Т.14. – 1958. – С.138-147
- Половой Н.Я. О русско-хазарских отношениях в 40-е гг. X в. // Записки Одесского археологического общества. – Т.1(34). – 1960
- Половой Н.Я. О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г. // Византийский Временник. – Т.20. – 1961
- Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т.1. Киевская Русь. – М., 1938
- Пряхин А.Д. Археологические памятники боршевской культуры на р. Воргол // Вопросы истории славян. – Вып.1. – Воронеж, 1963
- Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.) // Пер., вступ. статья и прим. О.Г.Большакова, коммент. А.Л.Монгайт. – М., 1971
- Пчелов Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – М., 2001
- Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963
- Рыдзевская Е.А. К летописному сказанию о походе Руси на Царьград в 907 г. // Известия АН. – 7 серия: Отделение общественных наук. – Л., 1932. – N 6
- Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII вв. – М., 1978
- Сахаров А.Н. Поход Руси на Константинополь в 907 г. // История СССР. – 1977. – N 6

- Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – М., 1980
- Сведения арабских и персидских источников о походах к северу от Дербента (22 г.х. / 642-643 г. и 119 г.х. / 737 г.) / Пер. текстов и коммент. Н. Гараева // История татар с древнейших времен: в 7 т. – Т.1. – Казань, 2002
- Свенціцкий І. Питання про автентичність договорів Русі з греками в X в. // Питання слов'янського мовознавства. – Кн.2. – Львів, 1949
- Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М., 1982
- Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права. – СПб., 1910
- Скрынников Р.Г. Войны Древней Руси // Вопросы истории. – 1995. – N 11-12
- Соловьев А.В. Заметки о договорах Руси с греками // Slavia. – 1938. – R. 15. – Sv.3
- Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.1. – Т.1. – М., 1988
- Тиандер К.Ф. Поездки скандинавов в Белое море. – СПб., 1906
- Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.). – Харьков, 2006
- Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – М., 1953
- Халанский М.Г. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1902. – N 8
- Худуд ал-иалам. Рукопись Туманского с введ. и указ. В.В. Бартольда. – Л., 1930
- Цукерман К. Русь, Византия и Хазария в середине X в.: проблемы хронологии // Славяне и их соседи. – Вып.6. – М., 1996
- Шахматов А.А. Южные поселения вятичей // Известия АН. – Сер.6. – Вып.16. – 1907
- Шахматов А.А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря // Записки нефилологического об-ва. – Вып.8. – Петроград, 1915
- Шлецер А.Л. Нестор. – Т.1-2. – Санкт-Петербург, 1809
- Якубовский А. Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322 = 943/4 г. // Византийский Временник. – Т.24. – 1926
- Якубовский А.Ю. О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX-X вв. // Известия АН СССР. Серия истории и философии. – Т.3. – 1946. – N 5
- Bartha A. 9-10. szazadi magyar tarsadaiom. – Budapest, 1968
- Boer R.C. Uber die Orvar-Odds saga // Arkiv for nordisk filologi. – 1892. – Bd.8. – H.2
- Descriptio imperii moslemici auctore Schamso'd-din Abu 'Abdollah Mohammed ibn Achmed abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi / Ed. M.J.Goeje. – Lugduni Batavorum. – 1906
- Hudud al-'Alam. "The "Regions of the World". A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. / translated and explained by V.Minorsky. With the preface by V.V.Bartold trans. from the Russian. – London, 1937
- Ibn al-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur / Ed. C.Tornberg. Upsaliae et Lugduni Batavorum. – Vol.1-16. – 1851-1876
- Olrik A. Kilderne til saksens oldhistorie. –Bd.2. – København, 1894
- Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'I-Kasim ibn Haukal al-Nasiri) "Liber imaginis terrae" / Ed. collatio textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J.H.Kramers. – Lugduni Baavorum. – Fasc.1-2. – 1938-1939

- Ostrogorsky G. L'expedition du prince Oleg contre Constantinople en 907 // Annales de l'Institut Kondakov – Seminarium Kondakovianum. – Vol. 11. – 1939
- Soloviev A.V. Die angebliche ungarische Herrschaft in Kiev im 9. Jahrhundert // LGO. – 8. – 1960
- Steenstrup J. CHR. Normannerne. – Bd. 1. – København, 1876
- Storm G. Kritiske bidrag til vikingetidens historie. – Cristiania, 1878
- The Eclipse of Abbasid Caliphate. Original Chronicles of the Fourth Islamic Century. The concluding Portion of the Experiences of the Nations by Miskawaihi. Arabic text / By H.F. Amedroz. – Vol. 1-2. – Oxford, 1920-1921; Trans. from Arabic / By D.S. Margoliouth. – Vol. 1-2. – Oxford, 1921
- Thomsen V. Samlede af handlinger. København – Kristiania, 1919
- Thormodi Torfari historia rerum Norvegicarum. – T1. – Hafniae, 1711
- Vasiliev A.A. The Second Russian Attack on Constantinople // Dumbarton Oaks Papers. – Cambridge Mass., 1955. – N 6
- Vitae et regna. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu 'l-Kasim ibn Haukal / Ed. M.J. de Goeje. – Lugduni Batavorum. – 1873

Резюме

Войтович Л.В. (Львов). ПРОБЛЕМА ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТМУТАРАКАНСКОГО КНЯЖЕСТВА В СВЕТЕ РУССКО-ХАЗАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ X в. В статье рассматривается историческая судьба славянского населения Подонья (носителей боршевской культуры) на фоне русско-хазарской борьбы за контроль над черноморско-каспийским путем в X в. После разгрома Хазарии князем Святославом Игоревичем в 965 г. славянское население Подонья в основном переселилось на берега Керченского залива, где вскоре возникло Тмутараканское княжество.